

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X
Aralık / December | 2023, 11/19: 121-137

Hakka Nisbetin Semantik İzdüşümleri: İlla'l-hak, Ene'l-hak ve Ehlü'l-hak

Semantic Projections on al-Haqq Devotion: Illa'l-haqq, Ene'l-haqq and Ahl al-haqq

HAMDULLAH ARVAS

Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Islamic Sciences
Şırnak, Türkiye

harvas13@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3710-5618

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | 31 Ekim/October 2023
Kabul Tarihi | Accepted: 6 Aralık/December 2023
Yayın Tarihi | Published: 15 Aralık/December 2023

Atıf | Cite as

Arvas, Hamdullah. "Hakka Nisbetin Semantik İzdüşümleri: İlla'l-hak, Ene'l-hak ve Ehlü'l-hak". *Van İlahiyat Dergisi* 11/19 (Aralık 2023), 121-137. <https://doi.org/10.54893/vanid.1384199>
Arvas, Hamdullah. "Semantic Projections on Haqq Devotion: Illa'l-haqq, Ene'l-haqq and Ahl al-haqq". *Van Journal of Divinity* 11/19 (December 2023), 121-137. <https://doi.org/10.54893/vanid.1384199>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>
Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Hakka Nisbetin Semantik İzdüşümleri: İlla'l-hak, Ene'l-hak ve Ehlü'l-hak

Öz

Bu çalışmanın amacı İslam düşüncesinin en önemli teopolitik kavramlarından biri olan Ehlü'l-hak ya da Ehl-i hak kavramının anlaşılma biçimleri üzerinde belirleyici olan dinî, siyasî ve kültürel faktörlerin rolünü ortaya koymak, bu bağlamda Ehl-i hak kavramının geçirdiği anlamsal değişimi, bir bakıma hakka intisabın semantik izdüşümlerini tespit etmektir. Ehl-i bâtil kabul edilen Ehl-i şirk, Ehl-i kitâb, Ehl-i bid'at ve Ehl-i hevâ kavramları ile karşılaştırmalı gerçekleştirilen çalışmada Ehl-i hak kavramının çok katmanlı bir anlam yelpazesine sahip olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu anlam yapısının teşekkülünde birkaç kritik dönemden söz edilebilir. Bu dönemlerden ilki -her ne kadar Kur'ân'da *Ehlü'l-hak* terkibi geçmese de- Ehl-i şirk ve Ehl-i kitâb gruplarının inanç ve ameldeki batıl eylemlerinin tarif edilmesi yoluyla Ehl-i hak tasavvurunun inşa edildiği kurucu dönemdir. Bu dönemde *illa'l-hak* maksadı ile kelime-i şahadet veya kelime-i tevhid getiren bütün Müslümanların Ehl-i hak kategorisine alındığı söylenebilir. İslam ve İslam dışı karşıtlığının belirleyici olduğu birinci semantik dönemden sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan sosyo-politik meseleler Ehl-i hak kapsamına kimlerin girebileceği tartışmasını İslam içi düzleme taşımıştır. Her mezhebin kendini hak gördüğü ikinci semantik dönemde Ehl-i hakın kapsamı daha ziyade Selefiyye'nin nass merkezli referansları ile Ehl-i bid'at kategorisine dâhil edilmiş Müslümanların inanç ve ameldeki batıl uygulamaları üzerinden betimlenmiştir. Üçüncü semantik dönem ise nisbeten felsefî geleneklerle karşılaşmanın tesiri ile şekillenmiştir. Bu dönem İslam inancını savunan kelimcilerin kavramın dışa dönük/nesnel epistemolojik yönünü dinamik tutmaya çalıştıkları dönemdir. Modernizm sonrasına denk gelen dördüncü semantik dönemde ise Ehl-i hak, sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı anti-empyrial bir tavır olarak yeniden kurucu dönemdeki İslam ve İslam dışı karşıtlığının sosyo-politik anlamına geri dönmüştür. Sonuç olarak bütün bu tanımlar manzumesi göz önüne alındığında, günümüzde Ehl-i hak kavramının, İslam inanç esaslarını kabul edip Kur'ân ve Sünnete bağlılıklarını beyan etmiş tüm Müslümanları kapsayacak şekilde tanımlanmasının daha uygun olacağı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kur 'ân, Sünnet, Ehl-i hak, Şirk.

Semantic Projections on Haqq Devotion: Illa'l-haqq, Ene'l-haqq and Ahl al-haqq

Abstract

The aim of this study is to reveal the role of religious, political and cultural factors on the way of understanding the concept of Ahl al-haqq, one of the most important theopolitical concepts of Islamic thought, and to identify the projections of the semantic transformation that concept of Ahl al-haqq has experienced. In the comparative study with the group of "Ahl al-Shirk", "Ahl al-Kitâb", "Ahl al-Bid'at" and "Ahl al-Hawâ", it has been determined that the concept of Ahl al-Haqq has a multi-layered spectrum of meaning. A number of critical periods can be mentioned in the formation of this multi-layered meaning structure. The first of these periods is the founding period in which a conception is constructed through the description of the superstitious actions of the "Ahl al-Shirk" and "Ahl al-Kitâb" groups in belief and practice, even though the term "Ahl al-haqq" is not mentioned in the Qur'ân. In this context, it can be said that all Muslims who confess and recite the shahada or the word tawhid with the intention of illa'l-haqq in faith and deeds are included in the category of Ahl al-haqq. After the first semantic period in which the opposition between Islam and un-Islam was decisive, the socio-political issues that emerged among Muslims moved the debate on who could be included in the scope of Ahl al-haqq to the intra-Islamic plane. In the second semantic period, in which every sect considered itself to be right, the scope of Ahl al-Haqq was mostly described through the nass-centered references of the Salafîyya and the superstitious practices in belief and practice of Muslims included in the Ahl al-Bid'at category. The third semantic period was shaped relatively by the encounter with philosophical traditions. This is the period in which theologians defending the Islamic faith tried to keep dynamic the outward/objective epistemological aspect of the concept. In the fourth semantic period, which coincided with post-modernism, Ahl al-Haqq returned to the socio-political meaning of the opposition between Islam and un-Islam in the founding period as an anti-imperial attitude against colonization activities. As a result, considering all these definitions, it is concluded at the present time that, it would be more accurate that the concept of Ahl al-Haqq is better defined to include all Muslims who have accepted the principles of Islamic belief and declared their adherence to the Qur'ân and Sunna.

Keywords: Kalâm, Qur'ân, Sunna, Ahl-i haqq, Shirk.

Giriş

Ömer Neseffî'nin (öl. 537/1142) *Akâidü'n-Neseffî* adlı risalesinde geçen Ehlü'l-hak ifadesini Sofastaiyya'ya (sofistler) mukabil *varlığın hakikatini savunanlar* anlamında kullandığı,¹ daha sonra Sa'düddîn Taftazânî (öl. 792/1390) gibi şârihlerin bu anlamı yorumlarıyla teyit ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir.² Bununla birlikte Ömer Neseffî'nin akâid risalesinin yazıldığı dönemin koşulları dikkate alındığında Ehlü'l-hak kavramının bütün Müslümanlar tarafından bu anlamda kullanılmadığı, Müteâhhirîn döneminde inşa edilmiş epistemolojik bir anlamın akâid risalelerine yerleştirilmeye çalışıldığı, sonraki dönemlerde bu risale üzerine yazılan şerh ve haşiyelerde söz konusu inşanın desteklendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca "vakıya mutabık hüküm" ifadesinde geçen *vakia* kavramına beşerin temas edebildiği zorunlu ve burhânî delil şeklindeki yorum biçimi de felsefleşmiş kelimelerin döneminin bir yansımasıdır. Bu bağlamda *Akâidü'n-Neseffî* metni, toplumsal alanı anti-hakikatçi fikirlere karşı korumak amacıyla epistemolojik bir ilkenin akâid mevzuatı ile kayıt altına alındığı bir belgedir. Öte yandan Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (öl. 505/1111) sonrası Ehl-i sünnet ulemâsının söylemleri dikkate alındığında da *sfastaiyya* diye işaret edilen grubun, dinî hakikatleri ve şeriatı gereksiz gören sofistler, özelde Bâtıniler olması kuvvetle muhtemeldir.³ Yani burada felsefî bir terim olarak safsatacılardan kast edilen selef referanslarını kullanmayan bâtinî hakikat anlayışlarıdır. Dolayısıyla *Akâidü'n-Neseffî*'de geçen Ehlü'l-hak kavramının "varlığın hakikatini savunanlar" şeklindeki felsefî yorum, tıpkı günümüzde Batı felsefî hat boyunca sürüp giden sofist kavramının mukabili manasındaki "people of reality"⁴ ifadesinden uyarlanmış bir inşa denemesi olduğu söylenebilir. Kelam tarihi açısından bu son derece olağan bir durumdur. Zira kelamcılar tarih boyunca inanç esasları konusunda ortaya çıkan meseleleri çözmede reçeteler sunmuş, felsefe ile tanıştıktan sonra da varlık konusu ile ilgilenmeye başlamış; din ve felsefe etkileşimi içinde *hudûs, masiva, ahvâl, kumûn* ve *tafra* gibi İslam düşüncesine zenginlik katan kavramlar üretmişlerdir. Bazı mefhumlara da yeni anlamlar ekleyerek onları dinin maksat ve muhtevasını taşıyan kavramlara dönüştürmüşlerdir. Söz konusu kavramlardan biri de Ehlü'l-hak, Farsça ifadesi ile Ehl-i hak'tır.

Müteahhirîn döneminde hakikatleri belli nesnel kriterlerle sınırlandırma ve akide metni ile kayıt altına alma çabasının gerisinde bâtinî mistifikasyona karşı tedbir alma ihtiyacı bulunmaktadır. Zira kavramların mistifikasyona uğratıldığı, dil ve gramer kurallarını aşacak şekilde kelimelerin zâhirî manalarından kopuk tevil edildiği Bâtini gelenekler de hakka yapılan nisbetler yanlış takdir veya takrir edilebilmiştir. Örneğin Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), Kur'ân'da Allah'ın bir ismi olarak geçen ve bu ilke üzerinden benimsenen şer'î-dinî geleneğe zahirde karşıt görünebilecek şatahâtler dile getirmiş, *Ene'l-hak* demiştir. Bu durumu bilen Cüneydî Bağdâdî (öl. 297/909) kendi mektebinde temkin, dikkat ve şuur hali esas aldığından sohbetinde bulunmak isteyen Hallâc-ı Mansûr'un sekr halinde bulunan mecnûn (sermest) olduğunu söyleyerek onu kendinden uzaklaştırmış ve bu konuda ileri sürdüğü mazereti de kabul etmemiştir.⁵ Fakat Hallâc bu ısrarını sürdürmüş, şatahâtî tıpkı Hz. İsa'ya Allah'ın hulûl etmesi anlamını çağrıştırdığı için de öldürülmüştür.⁶ İyimser bir yorum olarak Hallâc'ın *Ene'l-hak* ile "ben gerçeğim" demek istediğini, maksadının hakkı dile getirmek olduğunu, ancak o dönemin insanların Hallâc'ın bu amacını anlayamadıklarını söylemek mümkündür.⁷ Fakat dinin amelî/pratik boyutunun ve ictihâd ekseninin dayandığı zemini yani zâhirî manayı bu şekilde yorumlamak, Hallâc-ı Mansûr'un Ehlü'l-hak sınırları içindeki konumunu tartışmalı hale getirmiştir. Öyle ki İbn Hazm, Hallâc'ın amellerini Deccâl'in zuhûrunun belirtileri

¹ Ebû Hafs Necmeddin b. Muhammed en-Neseffî, *Metnu Akâid-i Neseffî*, (İstanbul: Mektebetü'l-Hanafiyye, tsz), 1; Ahmed Ferid el-Mezidî, *Şürûh ve havâşî- akâidu'n-Neseffîyye* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 1- 15.

² Sa'düddin Mesud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Neseffîyye*, thk. Abdüsselâm b. Abdulhadî (Beyrût: Dârü'l-Beyrût, 2008), 24.

³ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyip Bakillânî, *Temhîd el-evâil fi telhisi'd- delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, (Lübnan: Müessesetü'l-Kütüb, 1987), 24, 255, 258, 471, 504.

⁴ Sa'd al-Din al-Taftazânî, *A Commentary on the Creed of İslam: Creed of Najm al-Din al-Nasafi*, trns. Earl Edgar Elder (New York: Columbia University Press, 1950), 5.

⁵ Süleyman Uludağ, "Cüneydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/125.

⁶ Faruk Bilici, "Louis Massignon" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/100-103.

⁷ Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/381.

olarak değerlendirmiştir.⁸ Abdulkâhir Bağdâdî ise *el-Fark beyne'l-firâk* adlı eserinde Hulûliye diye bilinen ekolleri aktarıırken Hüseyin b. Mansûr'a Hallâciye diye bir ekol nisbet etmiş, adı anılan mezhebin müntesiplerinin cezbe halinde hak veya batıl yollardan birisine sapma durumları olduğunu belirtmiştir.⁹ Sonuç olarak el-Hak kavramının doğrudan Allah'ın bir ismi olarak geçtiği dinî gelenekte ve sosyolojik evrende, Hallâc'ın felsefî ya da mistik gerekçelere dayanarak aldığı bu risk onun hayatına mal olmuştur. Öte yandan kendisinin zındıklıkla itham edilmesinde Şîî ve Sünnî siyasî kutuplaşmasının etkisi olduğunu belirtmemiz gerekir. Bunu Hallâc üzerine araştırmalar yapan Louis Massignon şu ifadesi ile işaret etmiştir: "Hallâc, miladi 922 yılında Bağdat'ta bir siyasî yargılama sonucunda ölüme mahkûm edilmiş tarihi bir kişiliktir."¹⁰

İlla'l-Hak diyenlerin Ehlü'l-hak içinde sayılmalarına karşılık *Ene'l-hak* diyenlerin dışta bırakılması uzun sürmemiştir. Siyasî atmosfer değiştiğinde bizzat Gazzâlî'nin, velinin kendi varlığını yok sayarak Hakk'ı dile getirmesi anlamındaki tecelli ve fenayı selef düşüncesine entegre etmeye çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca şarap ve kadehin renginin mezc olması ile ayna örneği¹¹ üzerinden "Ene'l-hak" şatahâtının tasavvufçular arasındaki kullanımını meşrulaştırmıştır.¹² Çok sonra İbn Arâbî'nin "Âdem hem Hak hem de halktır" dediği ifadeler *Füsûsu'l-Hikem* adlı eserinde geçmektedir.¹³ Hatta bu durumu daha ayrıntılı bir şekilde ele alan İbn Arâbî arif olanın "Ene'l-hak" diyebileceğini iddia etmiştir. Fakat onun bu söyleyişi Allah'ın tezahüründen sadece bir biçimini ifade eder. Onun hak olması Allah'ın hak olmasını kuşatmaz. Dolayısıyla burada korunan ontolojik alan kişinin kendisine düşen tezahür kadardır. Bununla birlikte, Muhyiddin İbn Arâbî (öl. 638/1240), İshak ismi başlığı altında işlediği bu meselede tezahürlere hak denilmesinde bir beis görmez.¹⁴ Bu anlamda İbn Arâbî'nin felsefesini özetleyen söz şudur: "Biz bir bedende ikamet eden iki ruhuz. Beni görürsen O'nu görürsün, Beni gördüğünde O'nu, O'nu gördüğünde de her ikimizi görürsün."¹⁵

Felsefileşmiş kelimeler öncesi dönem akidelerinde geçen Ehlü'l-hak ifadesinin "varlığın hakikatini savunanlar" anlamına geldiğini belirten bir kaynağa rastlanmaması Müttekaddimîn dönemin akâid metinlerinde felsefî tema ve paradigmalardan toplumsal aidiyeti belirtmede kullanılacak şekilde henüz kavramsallaşmadığını kanıtlamaktadır. Yani şu veya bu şekilde bir bilgi teorisine bağlı olmak bir kimsenin din ve aidiyetini belirlemede ölçü alınmamıştır. Aynı şekilde Ene'l-hak şatahâtında olduğu gibi bir kimsenin kendi içsel tecrübesine dayanarak hakka intisabını belirtmesi de kabul görmemiştir. Yani akâidde ölçü ve sınırlar dinin nebevî ilkeleri olmuştur. Örneğin Hanefî fakihlerden Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (öl. 321/933) *Akidetü't-Tahâvî* adlı eserine tevhide inanmanın ilkelerinden ilki olan Allah'ın sıfatlarının bilgisi ile başlamaktadır.¹⁶ Yine İmam Mâtürîdî'nin, *Kitâbü't-tevhîd*'e bir bilgi teorisi ile başlamasına rağmen, bu bölümdeki aksiyomları inanç ve bilgi arasındaki boşluğu kapatmaya, yani insanın *duyu, haber-i sadık* ve *istidlal* yoluyla taklid-i imandan kurtulup tahkik-i imana ulaşmasını telkin eden epistemolojik bir kaygıya dayanmaktadır.¹⁷ Sonuç olarak Nesefî akâidi öncesi dönemde toplumsal aidiyette ölçü, bilgisel kabullerden ziyade, dinin temel aksiyomlarını paylaşmadır. Dolayısıyla Ehl-i hak kavramının kapsamı felsefî ya da bâtinî epistemolojik yorum tekniklerinden ziyade İslam denilen toplumsal dünyayı kabul etmede gerekli olan iman ve inkâr dinamikleri içinde aranmıştır. Bu olguyu gerekçelendirmek için tasarlanan çalışmamızda önce *hak* ve *ehl* kelimeleri ile ilgili bilgi verilecek daha sonra *Ehlü'l-hak* kavramının tarihsel süreçte kazandığı anlam biçimleri tahlil edilecektir.

⁸ Ali bin Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-ehvâ ve'l-Milel ve'n-nihâl* (Beirut: Daru'l-Marife, 1975), 1/89.

⁹ Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk ve beyâni'l-firâki'n-nâciye*, (Beirut: Dârü'l-Afak, 1977), 248-249.

¹⁰ Louis Massignon, *Hallac'ı Mansur'un Çilesi: İslam'ın Mistik Şehidi*, çev. İsmet Birkan, (İstanbul: Ardic Yayınları, 2006), 13.

¹¹ Süleyman Uludağ, *Mişkatü'l-envâr*'da geçen şarap ve kadeh kelimelerini *mevve suyu* ve *bardak* şeklinde çevirmiştir.

¹² Ebû Hâmid Gazzâlî, *Mişkatü'l-envâr*, çev. Süleyman Ateş, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1994), 32.

¹³ Muhyiddin Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 40.

¹⁴ İbn Arâbî, *Fusu'l-Hikem*, thk. Ebû'l-Ala Afîfî, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-A'râbiyye), 89.

¹⁵ Ebû'l-Ala el Afîfî, *İbn Arâbinin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, (Ankara: AÜF Yayınları, 1974), 151.

¹⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Akidetü't-Tahâvî*, (Beirut: Dârü İbn Hazm, 1995), 8 vd.

¹⁷ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Camiatu'l-Misriyye, 1970), 3-7.

1. “Ehl” ve “Hak” Kavramları

Ehlü'l-hak kavramı, *ehl* ile *hak* kelimeleri arasında kurulan bir terkiptir ve her iki kelimenin anlamından büsbütün soyutlanmış değildir. Bu kelimelerden biri olan, Arapça birinci ve ikinci baпта gelen H^aK^aK^a (ح ق ق) kökünün çoğulu *hukûk^{un} حقوق hikâk^{un} حقائق* ve *hakkâik^{un} حقائق* dur. Müekked الحق masdarı ile kullanıldığı yerlerde el-Hak şeklinde Allah'ın bir ismi veya sıfatı olarak yer alır. Bunun dışında kesinlik, katilik, sabitlik bakımından fiilleri ve nesnelere niteler. İsim makamında ise *hakk^{un} حق* mastar olmak üzere çekimlere uğramaktadır. *Hakk^{un}* kavramı lam-ı tekid (ل), inne (ان) gibi edat ve eklerle gerçek sabit, mütehakkik ve doğru olmak; meful konumundaki *hakîk^{un}* sözcüğü layık, hak eden, uygun, münasip manalarına gelmektedir. “Hakhaka'l-a'mal” işinde süratli olmak,¹⁸ “Hakikatü'r-Recûl” kendini, ailesinin ve mülkünün korumasına adanmış adam anlamında kullanılmaktadır.¹⁹ Feiletun vezni ile geldiğinde, zaman bağlı sabit olmuş şeyin gerçekliği anlamındadır.²⁰ Hakk^a fiil kalıbında *yahikk^u / yahukk^u* kelimeye galip olmak anlamını katmaktadır. “Ala” harfi ceri ile birlikte kullanıldığında ise *vacip olmak* anlamına gelir. *Hakkaka* fiilinin *hakk^{an}* şeklinde gelen mutlak meful kullanımları hal ve durum olarak gerektiği gibi, vücub, şüphesiz, vâki olmak anlamına delalet eder. *Ahqaqat* ise evcebet manasıyla yükümlü kılmak anlamına gelir. Mesela ayetlerde geçtiği üzere *hakka kadrihi*²¹ şeklindeki kullanım biçimi bir şeyin hakikatine erme onu idrak etme anlamına gelmektedir.²² *İstihkak*, hak etme; *hakiki*, gerçek; *ahakk*, evla; *hakka*, kıyamet ve musibet; *muhak*, haklılık iddiasında bulunan taraflardan her biri; *muhakkik* ise soruşturan anlamına gelir.²³ “Kelamu'n-muhakkak” ise apaçık bilgi anlamındadır. Bu nedenle her ne zaman haberin doğruluğu şüpheden uzak bir şekilde ikame edilirse orada hak var olur. Zira varlığın asıl olması itibari ile vaki olana, hakikate ve olguya uygun haberin hükmü bunu gerektirmiştir.²⁴

Hak, hakikati kapsamakta dolayısıyla ona indirgenememektedir. Hakikat somut iken hak soyut olanı da kapsar. Hak tezahür etmemiş varlık alanını kapsarken hakikat tezahür etmiş ve böylece tahakkuk etmiş varlık alanına delalet eder. Bu nedenle hak İslam düşüncesinin metafiziksel kavramlarından biridir. Sahip olduğu anlam yoğunluğu ile hak kavramı diğer bütün kavramların birbirine bağlanması bakımından Kur'ân'ın kalbidir. Oldukça yoğun bir anlam bütünlüğüne sahip olan hak kavramı Kur'ân'da 272 ayette 289 yerde 30'dan fazla anlama gelecek şekilde yer bulur.²⁵ Bu anlamlar Allah,²⁶ sıdk,²⁷ Hz. Muhammed'in sıfatı,²⁸ şeylerin sıfatı,²⁹ gereklilik,³⁰ Kâbe,³¹ amel,³² evlâ,³³ mal,³⁴ hak ile batılın beyânı,³⁵ cûrûm,³⁶ zevâl bulma,³⁷

¹⁸ Ebu Abdurrahman Halil bin Ahmed el Ferahidi (v. h. 170) İbni Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, ed. Mehdi Mahzumi - İbrahim Samrai (Mektebetu'l-Hilal, ts.). 3/8; Muhammed b. Mükrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrût: Darü's-Sadr, 1414), 10/50-55; Muhammed bin Ahmed (v.370) El-Ezherî, *Tehzibu Lugga*, ed. Muhammed Avdi Marab (Beyrut: Daru'l-Ihya-i't-Turas, 2001). 9/196; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Ta'rifât*, thk. Abdurrahman Umeyr (Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1983), 89.

¹⁹ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibü'l-Luğa*, 3/242.

²⁰ Cürçânî, *Ta'rifât*, 89.

²¹ el-Bakara, 2/121 (Hakka tilavetihi), Al-i İmrân 03/102 (Hakka tukatihi); el-En'am 06/91, el-Hac 22/74, ez-Zümer 39/67 (Hakka kadrihi); el-Hac 22/78 (Hakka cihâdihî); en-Neml 27/27 (Hakka riâyetihî).

²² Ebû'l-Hasan Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Muhammed Şuhut, (Beyrût Dârü'l-Ihya-i't-Turas, 1423), 3/685, 5/109, 237.

²³ Hüseyin Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat*, (Ankara: Hilal Matbaası, 1968), 397.

²⁴ İbn Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*. 3/6-9; Mustafa Çağrıncı, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 15/137-139.

²⁵ Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 185; Cevzî, *Nuzhetu'l-A'yun*, 265-269; Dameğânî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 188; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/510; Zemahşeri, *Keşşâf*, 1/336, Râzî, *Mefâtiḥ*, 7/132-133; Abdalbaki, *Mu'cemu'l-Müfahres li'l-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, thk. Mansur Fehmi (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364), 208-211.

²⁶ Bk. Tâhâ, 20/11.

²⁷ el-Bakara, 2/144; en-Nisâ 122; et-Tevbe 09/111; Yûnus 10/4; en-Nahl 16/38; el-Câsiye 45/32

²⁸ el-Bakara, 2/42.

²⁹ el-Bakara, 2/71; el-Furkân 25/32.

³⁰ el-Bakara, 2/121; el-En'am 06/91; el-Hac 22/74; Âl-i İmrân 03/102.

³¹ el-Bakara, 2/144, 149.

³² el-Bakara, 2/176.

³³ el-Bakara, 2/247; et-Tevbe 09/12, 62; Yûnus 10/35; el-Arâf 105,

³⁴ el-Bakara, 2/282.

³⁵ Âl-i İmrân, 03/108.

³⁶ el-Bakara, 2/61; Âl-i İmrân 03/112.

³⁷ el-En'am, 06/73; en-Nahl 16/3.

bâtılın zıddı,³⁸ kısas,³⁹ İslâm,⁴⁰ vücûb,⁴¹ Cebrâil,⁴² lâilâheillallah,⁴³ nâsîh ve mensûh,⁴⁴ sıla-i rahim,⁴⁵ tevhîd,⁴⁶ ciddiyet,⁴⁷ azâp,⁴⁸ Hz. Muhammed,⁴⁹ adalet,⁵⁰ Hz. Muhammed'in içtihadı,⁵¹ Kur'ân,⁵² kısım,⁵³ şekâvet ve saâ'det,⁵⁴ kâin,⁵⁵ olmak üzere otuz anlamda kullanılmıştır.⁵⁶ Bunlara ek olarak Mâtûrîdî, Zemahşerî, Fahreddîn Râzî'nin yorumlarından hareketle vücûh ve nezair kitaplarında geçmeyen *hikmet*⁵⁷ ve *yasa*⁵⁸ manaları da daha sonra tespit edilmiş ve ilgili literatüre eklenmiştir.⁵⁹ Hadis literatüründe de bu anlamlara uygun bir görünüm göze çarpmaktadır. Hadislerde hak kavramı Allah ve sözü, vahiy ve Kur'ân, İslam'ın emir ve yasakları, tahrif edilmemiş vahiy, cennet ve cehennem, kabir azabının varlığı, rüyanın doğru çıkması, göz değmesinin tesirli olması gibi metafiziksel alana dair manalarda geçmektedir. Ayrıca hak kelimesi Hz. Peygamber'in sözünün, geçmişe dair haberlerin, fikhî bilginin, gerçekliğin doğru olması gibi sözün bir erdemi olarak da hadislerde istihdam edilmiştir. Bunların dışında davranışlarda isabetli olanı yapma, ef'âl-i mükellefin hak olması gibi manalarla yer bulan hak kelimesi hem hukuki hem de ahlaki manalara kaynaklık etmiştir. Hak kavramının hukukî anlamıyla geçtiği hadislerde hüküm, meşru muamele, eşitlik, anlaşmaya varılan hususlar, mülkiyet, borç ve alacak, pay/hisse, vasiyette bulunma, zekât ve sadaka gibi anlamlara delalet etmektedir. Ahlâkî davranış ilkesi olarak da Allah'ın kullarına karşı sözünü tutması, Hz. Peygamber'in insanlara karşı sorumluluğu; yöneticiye, isteyene infak etme, kişi ile ebeveyni arasındaki hüsnü muamele, eşlerin birbirlerine karşı sorumlulukları, kadınlara ve yetimlere karşı sorumluluk gibi kişinin ötekilere karşı sorumluluğu manasında yer bulmuştur.⁶⁰ Ayet ve hadislerdeki bütün bu anlamlar hem İslam ilimlerinin tasavvurâtına hem de hak ehli olmanın varlık, değer ve hukuk ilkelerine kaynaklık etmiştir.⁶¹

"Ehl" kelimesi ise neseb, din veya meslek kolunda bir araya gelen topluluğa ait olmayı ifade eden bir kavramdır.⁶² Kur'ân'da ehl kelimesi Ehl'l-beyt,⁶³ Ehlü'r-recul,⁶⁴ Ehlü'l-beled,⁶⁵ Ehlü'l-kitab,⁶⁶ Ehlü'l-

³⁸ el-Enâ'm, 06/62; el-Hac 22/6; Lokmân 31/30.

³⁹ el-Enâ'm, 06/151, 33; el-Furkân 25/68.

⁴⁰ Yûnus, 10/82; el-Enfâl 8/8; el-İsrâ 17/81; en-Neml 27/79.

⁴¹ Yûnus, 10/33, 96; es-Secde 13, 25; Yâsîn 36/7; el-Ahkâf 46/18.

⁴² Yûnus, 10/94.

⁴³ er-Ra'd, 13/14; ez-Zuhrûf, 43/86.

⁴⁴ en-Nahl, 16/102.

⁴⁵ er-Rûm, 30/38.

⁴⁶ el-Kehf, 18/29; es-Saffât 37/37.

⁴⁷ el-Enbiyâ, 21/55.

⁴⁸ el-Enbiyâ, 21/112; el-Mü'minûn 23/71, el-Asr 103/3.

⁴⁹ el-Mü'minûn, 23/70; ez-Zuhrûf, 43/78.

⁵⁰ el-Mü'minûn, 23/62; en-Nûr 24/25.

⁵¹ Nûr, 24/49,

⁵² Sebe', 34/32; ez-Zuhrûf, 43/30,39; Kâf 50/5.

⁵³ Sâd, 38/84.

⁵⁴ Kâf, 50/19.

⁵⁵ Yûnus, 10/53.

⁵⁶ İsmail b. Ahmed Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'ân*, ed. Necef Arşî (Meşhed: Mektebetü'l-Fikr, 1332). 187-192.

⁵⁷ Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/460; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/584.

⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/152; Fahreddin Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, 3/547-550.

⁵⁹ Hamdullah Arvas, "Kur'ân'da Hak Kelimesinin Anlam Biçimleri", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 11 (Aralık 2020), 333-355.

⁶⁰ Konu hakkındaki değerlendirmeler ve hadislerle ilgili bilgiler için bk. Abdulvasıf Eraslan, *Hadislerde Hak Kavramı*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 45-164.

⁶¹ Bk. Mustafa Çağrı, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 15/137-139; Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 56-60 vd; Ali Bardakoğlu, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/139-151; Mehmet Demirci, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 15/151.

⁶² Râğîb İsfahânî, *Müfredât fi garibü'l-Kur'ân*, thk. Savfan Adnan Davedî (Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1412), 96.

⁶³ el-Ahzâb, 33/33; Hûd, 11/73;

⁶⁴ Hûd, 11/ 40, 46;

⁶⁵ el-Bakara, 2/126

⁶⁶ Al-i İmrân, 03/64,

emânât,⁶⁷ Ehlü'l-kura,⁶⁸ Ehlü'l-İncil,⁶⁹ Ehlü'z-zıkr,⁷⁰ Ehlü'l-melik,⁷¹ Ehlü'l-Medyen,⁷² Ehlü'l-Yesrib,⁷³ Ehlü'n-nar,⁷⁴ Ehlü't-takva⁷⁵ şeklinde geçmektedir. Bütün bu anlamları kuşatan Kur'ân'daki ifade insanoğlu anlamında "Beni-Âdem"dir. Fakat bütün insanlığa gönderilmiş hak dinin müntesiplerini yani Ehl-i hakk'ı belirlemek için antropoloji ve dinler tarihinde yapılan taksimleri Kur'ân ayetlerinin lafız-mana ve söylem-bağlam ilişkisi içinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda *ehl* ve *hak* kelimelerinin bir araya getirildiği Ehlü'l-hak terkibi en genel manasıyla "İslam'ın metafiziksel kabullerini savunanlar anlamına gelir."⁷⁶ Söz konusu bu tanımın oluşmasında farklı söylem ve bağlam ilişkileri belirleyici olmuştur.

2. Ehlü'l-hakk'ın Anlamı ve Kapsamı

Kur'ân'da hitabın ilk ve öncelikli muhatabı insanoğludur. Dolayısıyla *ehl* ve *hak* kavramları kullanılırken en-Nas şeklinde hitabın yöneldiği grup, inkâr ve imana yönelme potansiyeli bulunan genel insan grubu yani ben-i Âdem'dir. Bütün insanların içine alındığı bu grup bazı ayetlerde ihtilafa düşmeden önceki toplumu, "ümmeden vahideten" denilen bütün insanlık potansiyelini kapsamaktadır.⁷⁷ Bu potansiyel Kur'ân ile insanların karanlıktan aydınlığa çıkarıldığı bir sürecin muhataplarıdır.⁷⁸ Yine bu grup, potansiyel olarak Allah istese hepsi hidayete erecek olan,⁷⁹ Allah'ın dinini tamamlayacağı zamanda da gruplar halinde dine girecek olanlardır.⁸⁰ İnsanların kurtarılması onların Allah'ın dinine tabi olması ile mümkün olacağı belirtilmektedir.⁸¹ Doğruya yönelen kendisi için yönelmiş, dalaletle sapan da kendisine zarar vermiştir hitabı içinde kendilerine Hakk'ın geldiği belirtilmektedir.⁸² Ayetlerde insanların Allah'tan sakınmaları, şüphesiz kıyametin sarsıntısının büyük olacağı belirtilmektedir.⁸³ Muhataplardan, bu konuda şüphe edilmemesi belirtilmekte, zira Allah'ın va'dinin hak olduğu bildirilmekte,⁸⁴ o gün yakıtı *en-nass* ve taş olan cehennem ateşinden kendilerini korumaya almaları tavsiye edilmektedir.⁸⁵

Kuşkusuz din insanlara gönderilmiştir. Fakat insan irade sahibi bir varlıktır ve ne yapıp edeceğine kendisi karar verir. Karar verdiği şeye göre de dinî-ahlakî açıdan hesaba çekilir. Tabi ki buna dair beyanların bulunacağı yerler dinî-ahlakî ilkelerin geçtiği ilâhî metinlerdir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de "müminlerin hakka tâbi oldukları" ifade edilmekle beraber Ehlü'l-hak (Ehl-i hak) terkibi geçmez.⁸⁶ Allah'ın İslâm ümmetini, bâtil ehlinin hak ehline galip gelmesi gibi acı bir tecelliden koruduğunu belirten rivayet dışında hadis kaynaklarında da Ehl-i hak terkinin mevcudiyeti tespit edilememiştir.⁸⁷ Bununla birlikte Kur'ân'daki ayetlerin söylem-bağlam ilişkilerinden hareketle, Allah'ın belirttiği şekilde doğru bir inanç, düşünce ve ahlak sistemine sahip olup olmama bakımından insanları Ehl-i hak ve Ehl-i bâtil olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Öte yandan Ehl-i hak kavramının dinî-politik bir yönünün de olması, ümmet ehlinin kim olduğu hususunda kapsam problemini ortaya çıkarmış, Müslümanlar arasında ortaya çıkan dinî-âkidevî problemlere çözüm üreten kelamcılar da iman ve amel tartışmaları içinde, ümmet kavramının kapsamını belirlemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda firâk literatüründe farklı tanım ve tasnif biçimleri yapılmıştır. Bu

⁶⁷ en-Nisa, 04/58.

⁶⁸ el-Araf, 07/75, 97-98; Yâsuf, 12/109; el-Ankebut, 29/31.

⁶⁹ el-Mâide, 05/47.

⁷⁰ el-Enbiyâ, 21/07.

⁷¹ el-Neml, 27/57; es-Saffat, 37/137.

⁷² el-Kasas, 28/45.

⁷³ el-Ahzap, 33/13.

⁷⁴ Sad, 38/64.

⁷⁵ el-Fetih, 48/26, el-Müddessir, 74/56.

⁷⁶ L. Gardet, "Dhikr", *The Encyclopedia of Islam*, ed. B Lewis vd. (Netherlands: Brill, 1991), 3/75-76

⁷⁷ Yûnus 10/19; Hûd 11/118 *وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ*

⁷⁸ İbrahim14/1.

⁷⁹ er-Rad 13/31.

⁸⁰ en-Nasr 110/2.

⁸¹ Yûnus, 10/104.

⁸² Yûnus, 10/108.

⁸³ el-Hac 22/1.

⁸⁴ Fatır, 35/5.

⁸⁵ et-Tahrir, 66/6.

⁸⁶ Muhammed, 47/2-3.

⁸⁷ Mustafa Çağrı, "Hak", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/139-151.

bağlamda Ehl-i sünnet literatüründe Ehl-i hak terimi genel olarak bu mezhebe bağlı bulunan bütün grupları kapsamakla beraber ayrıntılara geçilip görüşlere yer verilirken fırkaların adları ayrıca belirtilir. Örneğin kitabının ilk mukaddimesinde insanların düşünce tarihinde nasıl sınıflandırıldığını açıklayan Abdülkerim Şehristânî (öl. 548/1153) coğrafi iklimlere göre yedi farklı tabiata; coğrafi yönere göre doğu, batı, kuzey ve güney olmak üzere dört tabiata; ırklara göre Arap, Acem, Rum ve Hint gibi dört tabiata sahip olanlar şeklinde bilgiler verdikten sonra kendi kitabında da uyguladığı taksime geçmektedir. Şehristânî'ye göre düşünce ve mezheplere göre insanlar I) dinlere (ehlü'd-diyânât ve'l-milel) ve II) din özelliği taşımayan sistem ve düşüncelere (ehlu'-ehva ve'n-nihâl) sahip olanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır.⁸⁸ Her birinin kendi aralarında fırkalara ayrıldığını belirten Şehristânî, dinlere mensup milletlerden Mecusilerin 70, Yahudilerin 71; Hristiyanların 72 ve Müslümanların da 73 fırkaya ayrıldığını belirten hadis⁸⁹ ile bu fırkalardan sadece birinin, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin kurtuluşa erdiğini zikreden diğer bir hadise yer vermektedir.⁹⁰ Bu durum ümmetin tanımını, ümmet içinde hak ile batıl sınıflandırmanın, ümmetin kapsayıcı yönünü zedeleyip zedelediği tartışmasını gündeme getirmektedir. Başka bir deyişle *Ehlü'l-hak* ile *fırka-i naciye* arasında nasıl bir bağdaştırma yapılacağı meselesi önem kazanmaktadır.

Kur'ân'da, İslam dininin kadim boyutu Dinü'l-hakka tekabül etmektedir.⁹¹ Bu kavramsallaştırma Kur'ân'da ilk ve nihai hakikat olan Allah'ın bir adının el-Hak olmasına binaen dinin ezeli ve ebedi temellerine yönelik kesin bir kabuldür. Bu anlam örgüsü içinde Ehl-i hak, Kur'ân'da hak kelimesinin delalet ettiği değerler setine inananları kapsamaktadır. Müslüman ve Ehl-i hak ilişkisi de Dinü'l-hak üzerinden ontolojik, epistemolojik ve etik gerekçesini kazanmaktadır. Nitekim hak, Kur'ân'ın bazı ayetlerinde İslam anlamında kullanılmaktadır.⁹² Abdulkâhir Bağdâdî söz konusu değerler setini kabul edip bir araya gelmiş topluluk manasındaki "İslâm Ümmeti" kavramını şu şekilde tarif etmiştir: İslâm Ümmeti; âlemin hudûsunu, âlemin yaratıcısı olan Allah'ın birliğini, kadîm olmasını, sıfatlarını, adaletini, hikmetini, teşbihin nefyini, Hz Muhammed'in risâletini, şeriatı, Hz Muhammed tarafından bildirilen her şeyin hak olduğu, Kur'ân'ın şeriatın kaynağı olduğu, Kâbe'nin kible olduğunu kabul edip bunu takrir edenlerin toplamıdır. Ümmet bu yönüyle *Ehl-i kible* şeklinde kuşatıcı bir kimliğe dönüşmüştür. Bazen de Ehl-i kible'den olmak tek başına yeterli görülmemiştir. Zındıklık ve bidat kavramı ekseninde bazı Müslüman fırkaların aidiyetine kuşku ile bakılmıştır.⁹³ Belki bunun gerekçesini Eş'arî'nin İslâm tanımında bulabiliriz. Eş'arî'ye göre İslam, kişinin şirk koşmaması ile birlikte teslim olması, hükümlere itaat etmesi ve emirlere uymasındır.⁹⁴

Ümmet kavramının gelenek, töre ve din ile ilişkili kullanımları dikkate alındığında,⁹⁵ topluluk manasındaki cibil⁹⁶ veya şia⁹⁷ kelimesinden daha kuşatıcı olduğu; kitabın ve yasanın öne çıktığı toplulukları ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ Bu bağlamda sosyal teolojinin bir mefhumu olan; din, zaman ve mekân ciheti ile bir arada olmayı gerektiren topluluk manasındaki ümmet, Tanrı ile insan arasındaki teolojik ilişkinin birey ve toplum ilişkisine yansıtıldığı bir *etno-dinsel toplum düşüncesine* dayanmaktadır.⁹⁹ Örneğin: Senden önce hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıkları: "Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız, derlerdi."¹⁰⁰ Her peygamberin milletine nisbet edileceği gibi, daha hususi olarak Hz. Muhammed'in davet ettiği insanlar, müminler manasında kullanılmaktadır.¹⁰¹ Bu bağlamda gönderildiği andan itibaren kıyamete kadar Hz. Muhammed'e inananlara, söz ve fiil olarak ona

⁸⁸ Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 25-26.

⁸⁹ Tirmizi, "İman" 18; İbn Mâce, Fiten, 17; Dârimî "Siyer" 75.

⁹⁰ Hâkim, "Müstedrek", 1/218

⁹¹ Yûnus, 10/82; el-Enfâl 8/8; el-İsrâ 17/81; en-Neml 27/79.

⁹² el-Enfâl 8/8; en-Neml 27/79.

⁹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk*, 13-14.

⁹⁴ Ebubekir Muhammed b. Hasen İbn Fûrek, *Mücerredî makâlât*, thk. Danial Gimare, (Beyrût: Dârü'l-Meşrik, 1987), 155.

⁹⁵ ez-Zuhruf 43/22 وَأَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّحْتَدُونَ

⁹⁶ Yâsin 36/62 وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَفْقَهُونَ

⁹⁷ el-Hicr 15/10; er-Rûm 30/32.

⁹⁸ Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûk fi'l-Luğâ*, ed. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dârü'l-İlm, 1980), 1/276

⁹⁹ el-Bakara, 2/213.

¹⁰⁰ ez-Zuhruf 23 وَأَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّحْتَدُونَ

¹⁰¹ Muhammed bin Ali el Faruki (v.1158) Tehanevi, *Mevsuatu Keşşaf İstilahatil Funun ve'l-Ulum*, ed. Refik Acem, çev. George Zeydan - Abdullah Halidi (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996). 1/295.

uyanlara Ümmet-i Muhammed;¹⁰² Hz. Muhammed'in davetine muhatap olanlara "ümme'tü'd-da'Ve" ve çağırılı kabul edip inananlara da "ümme'tü'l icâbi" denmiştir.¹⁰³ Daha sonra Fârâbî ve Şehristânî nübüvveteye dayalı etno-dinsel sistemleri daha kuşatıcı bir kimlik beyanı olarak *mille* kelimesi ile belirtmişlerdir.¹⁰⁴

Ünlü Mu'tezilî kelamcı Ebü'l-Kasım el-Ka'bî'ye (öl. 319/931) göre *İslâm ümmeti* kavramı, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve onun getirdiklerinin doğruluğunu kabul etmiş herkese delalet eden bir tanımlama olup bunu ikrar eden herkes, başka bir şey demesine bakılmaksızın İslâm ümmetinden sayılır. Fakat bu durum Hz. Muhammed'in risâletini kabul etmekle birlikte onun Araplara gönderildiğini savunan İseviyye, Muşikâniyye gibi Yahudi fırkaların İslâm ümmetinden sayılmasını gerektireceğinden Ka'bî'nin tahsisine temkinli yaklaşılmıştır.¹⁰⁵ Kitaplarında bu gerekçenin önemsendiği Ebû Hanife'ye göre Hz. Muhammed'in çağırısına icabet ettiğini yani iman ettiğini tasdikleyip ikrar eden herkes mümin olup Hz. Muhammed'in ümmetindedir. Kişide saklı şüphenin dahi zahirde zedelediği bu iman hali içinde herkes bu kuşatıcı kimliğin taşıyıcısıdır. Hatta Ebû Hanife'ye göre imanından şüphe duyan kimse münafık olmayacağı gibi, amelinde kusur edenin de gerçekten mü'minim demesi gerekir. Zira o kimse aslında imanından şüphe etmemektedir.¹⁰⁶ Ebû Hanife'nin asi olanlar da dâhil herkesin gerçekten mümin olup kâfir olmadığı şeklinde iman ve amel arasına çektiği sınır Müslümanın, ümmete aidiyeti konusunda onun aleyhine kullanılacak Hâricî eksenli dinsel istismarı önlemeye dönük olduğunu belirtmek mümkündür.¹⁰⁷ Buna rağmen özellikle farklı kültürlerle sahip Müslümanların ameller hususunda Arap örfüne mutabık olmayan fikhî tasarrufları, onları aidiyet konusunda birtakım risklerle karşı karşıya bırakmaktaydı. Bu yaklaşıma bir önlem olarak Kerrâmiyye'nin iman anlayışına yer vermek gerekmektedir. En geniş sınırlarının çizildiği Kerrâmiye mezhebine göre; kelime-i şehadeti lafzen getirenler ister halis bir şekilde inansın isterse inanmasın gerçek müminler olarak İslam milletinin bir ehli kabul edilmelidirler.¹⁰⁸ Bu tartışmaların fırak literatüründe iyice belirginleşmesi meselenin akidevî açıdan tanımının yapıldığı bir süreci doğurmuştur.

Yine Kur'ân'ın bütüncül yorumundan hareketle tarih boyunca hak dine iştirak eden Müslümanlar Ehl-i hak kategorisine dâhil edilebilir.¹⁰⁹ Ehl-i bâtl ise geçmişte Hak dini bildirmekle yükümlü peygamberleri yalanlayanlar, İslam'ın bildirildiği çağda tevhid inancını (Hristiyanlar) ve hak dine ait yasaları (Yahudilik) tahrif etmiş Ehli kitab ile putlara tapmaya devam eden müşrikler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ehli Kitâb dışında Mezopotamya merkezli iki eski din olan Sabîlik ve Haniflikten de bahsedilebilir. Kur'ân'da hak dinin tashihi ve beyanı ile ilgili hitabın büyük bir bölümü bu gruplarla argümantasyona girilerek inşa edilmektedir. Bunların karşısında kelime-i şehadeti ikrar bakımından Ehl-i hak içinde konumlandırılan Müslümanlar bulunmaktadır.¹¹⁰ Daha sonra felsefî düşüncenin yanlış kullanılmasından dolayı bidat, sofist ve bâtnî akımlar Ehl-i hakın sınırlarını yeniden belirlemeyi gerektirmiştir. Bu husustaki kuşatıcılık felsefî nazariyelerin İslam inanç esaslarına uygunluğu oranında sağlanmaya çalışılmıştır. Bu tasnifler üzerinden, sosyolojik bir tanım olan Ehlü'l-hak ifadesi dinî-teolojik ve felsefî yaklaşımlar üzerinden incelenebileceği gibi doğrudan Ehl-i bâtlın anlam biçimleri ile karşılaştırmalı olarak da ele alınabilir. Tartışmanın altyapısını belirlemek için Seyyid Şerif Cürçânî'nin tarif ve tasnifi başlangıç alınabilir. Cürçânî'ye göre lügat bakımından "Allah'ın insanları, Hakka uyanlar, doğru yolda

¹⁰² Seyfüddîn Âmidî, *Gayetü'l-merâm fi ilmi'l-Kelâm*, thk. Muhammed Abdullatif (Kahire: Meclisil Alâ, 1971), 368.

¹⁰³ Eyub b. Musa Ebü'l-Bekâ, *Külliyât mu'cem fi mustalahât ve'l-furugu'l-lugaviyye*, thk. Adnan Devis - Muhammed Masri (Beyrüt: Müessesetü'r-Risâle, 1433), 64; Tehânevi, *Mevsuâtü keşşâf el-istilâhâti'l fûnun ve'l-ulûm*. 1/295; Halil İbrahim Bulut, "Ümmet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2012, 42/308-309.

¹⁰⁴ Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbü'l-mille* (Beyrüt: Dârü'l-Meşrik, 1968), 43.

¹⁰⁵ Abdülkâhîr Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk*, 12.

¹⁰⁶ Ebû Hanife, "el-Fıkhü'l Ebsât", *Âlim ve Mutaallim*, thk. Muhammed Zâhid (Kahire: Mektebetü'l-Ezher, tsz), 3-7.

¹⁰⁷ Ebû Hanife, "Vasiye", *Âlim ve Mutaallim*, 1.

¹⁰⁸ Abdülkâhîr Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk*, 12, 231.

¹⁰⁹ "Şu bir gerçek ki, iman edenler, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlardan Allah'a ve âhiret gününe inanıp hayra ve barışa yönelik iş yapanlar için korku yoktur. Tasalanmayacaklardır onlar." el-Bakara, 2/62; el-Mâide, 5/69; el-Hac, 22/17.

¹¹⁰ Zemaşerî, *Keşşâf*, 3/609; Daud Rahbar, *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'ân* (Netherlands: E.J. Brill, 1960), 24

bulunanlar” manasına gelen Ehl-i hak terim olarak şu anlamlara veya gruplara delalet edecek şekilde kullanılmıştır.

1. Hurûfler, Batı İran ve Irak'ta yayılmış batını mezhepler kendilerini bu adla takdim etmişlerdir. Cürçânî'ye göre bu ad ikisine de uygun değildir.
2. Tasavvufçular ise, kendileri için Ehl-i Hakikat tabirini kullanırlar. Genel olarak Ehl-i Sünnet veya Ehl-i Kible içinde değerlendirilir.
3. Kelam'da, “Ehl-i Hak” ile genellikle Ehl-i Sünnet, yani Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kastedilir. Bazen da, “Ehl-i kible” anlamında kullanılır ki, bu takdirde Ehl-i bid'at'ı da kapsar.¹¹¹
4. Hücet ve burhanla kendilerini Rableri katında hak olana izafe eden kimselerdir. Yani Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir.

Seyyid Şerif Cürçânî'nin görüşlerinden hareketle iki çıkarım yapılabilir: I) Ehl-i hak kapsamına giren grup Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'tir. II) Ehl-i sünnet çatısı altına girmemiş gruplar her ne kadar kendilerini Ehl-i hak şeklinde adlandırsalar da bu isimle anılmaları doğru değildir. Bu durumda cevap verilmesi gereken iki soru yöneltilebilir: I) Ehl-i sünnet ve Ehl-i hak kavramları kaplam (kapsadığı şeyler) ve işlem (nitelikler) bakımından özdeş midir? II) Dolayısıyla Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'in sünnetine göre inanıp amel eden Mu'tezile ve Şia gibi mezheplerin müntesipleri Ehl-i hak kapsamına dâhil edilebilirler mi? Bu bağlamda bir tespit yapmak için; I) Mana bakımından Ehl-i hak ne zaman inşa edilmiştir ve II) Lafız olarak Ehl-i hak ilk ne zaman kullanılmıştır sorularına cevap bulmak gerekmektedir. Bu soruların cevabını almak için *mana bakımından nüzûl dönemine ve lafız bakımından da Kur'ân sonrası döneme* bakılması gerekmektedir. Zira lafız olarak Ehl-i hak (Ehlü'l-hak) Kur'ân'da geçmemektedir. Dolayısıyla Ehl-i hak'ın kapsamını her şey zıddıyla kaim ilkesinden hareketle Ehl-i bâtil kabul edilen grupların özellikleri üzerinden belirlenebilir.

2.1. Ehl-i Hak, Ehl-i Şirk Olmayandır

Mekke döneminde kendilerine hak gelmesine rağmen olması gerektiği gibi inanmayıp tevhid dışında kalan ve teopolitik açıdan Ehl-i hakkın muarızları olarak nitelenenler öncelikle Ehl-i şirk kategorisinde değerlendirilmişlerdir.¹¹² Bunların karakteristik tavırları, gerçek dönüş Allah'a olmasına rağmen belalardan kurtarıldıkları zaman bile, “bi gayri'l-hak” şeklinde azgınlaşmak,¹¹³ hiçbir delilleri yok iken Allah'la birlikte başka varlıklara ilahlık yakıştırmak,¹¹⁴ büyük zulüm olan şirk suçunu işlemektir.¹¹⁵ Kur'ân'a göre, Allah onlara zulmetmemiş, bu insanlar bizzat kendilerine zulmetmişlerdir. Zira Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez.”¹¹⁶ Öte yandan Allah'a şirk koşanlar korkmalıdır.¹¹⁷ Onların hiçbir zarar ve fayda vermeye kudreti olmayan putlardan korkmaları büyük bir çelişkidir. Müşrikler şirk gibi büyük bir günaha girdikleri için korkması gerekenlerdir. Gerekçesini belirten Fahreddîn Râzî'ye göre iman yoksa korku vardır.¹¹⁸ Allah'a inananlar ve imanlarına zulüm karıştırmayanlar içinse güven vardır. Çünkü onlar hidayete ulaşmışlardır.¹¹⁹

Ehl-i şirk, İslam dininin metafizik kabullerini doğrudan ve bütünü ile reddeden insanlardır. Kur'ân'da Ehl-i şirk şeklinde kategorize edilen bu grup Allah'ın mülkünde yaşayıp ihtiyaçlarını gören ancak beklenen değeri ortaya koymayan *en-Nas* kategorisinin nankör grubudur. Kendilerine birçok nimet lütfedilen bu insanlar yine kendi emellerinden dolayı bir zarara uğradıklarında hemen nankörlük etmektedirler.¹²⁰ Kur'ân'da bu grubun birçok özelliği tenkit edilmektedir. Bir defa bunlar Allah ile aralarına putları şefaatchi olarak yerleştirmişlerdir. Buna karşılık ayetlerde gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli

¹¹¹ Cürçânî, *Ta'rifat*, “ehl-i hak” md.

¹¹² Yûnus, 10/24; Hud 11/17-19.

¹¹³ Yûnus, 10/23.

¹¹⁴ Mûminun 23/117 وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ

¹¹⁵ Lokman 31 يَا بَنِيَّ لَا تَشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

¹¹⁶ Yûnus, 10/44 إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilat*, 4/148.

¹¹⁸ Fahreddîn Râzî, *Mefâtiḥ*, 13/49.

¹¹⁹ el-Enam 06/82 الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

¹²⁰ Yûnus, 10/21

yerince idare ederek arşa istiva eden Allah'ın rubûbiyeti vurgulandıktan sonra onun izni olmadan hiç kimsenin şefaathçi olamayacağı belirtilmekte; insanların, putlara değil gerçek Rab olan Allah'a kulluk etmeleri istenmekte ve bu hususta insanlar düşünmeye davet edilmektedir. Geçmişte şirk günahına bulaşmış insanlar örnek verilerek tevhid bilinci kurulmaktadır. Kur'an'a göre insanları Allah yolundan alıkoyan,¹²¹ bu yüzden ehline ve nefesine zulmeden insanlardan biri olan Firavun'un cesedinin ibret olarak korunması Ehl-i şirk'in hidayetine vesile olması içindir.¹²² Kur'an'a göre bunların çoğu hakikati bilmeyen,¹²³ nimete şükretmeyen,¹²⁴ hak dine inanmayan,¹²⁵ Kur'an'dan yüz çeviren insanlardır.¹²⁶ Bilgisi olmadığı halde çekişen,¹²⁷ haklarında azap hak olan bir grupturlar.¹²⁸ Bu insanlar hak dine davet edilirken tabiat ayetleri ve geçmiş toplum haberleri ile yüzleştirilmekte, kendilerine akıllarını kullanmaları ve Hak dini tercih etmeleri tavsiye edilmektedir. Burada Ehl-i hak tasavvurunun inanç, bilgi ve eylem sınırları, illa'l-hak yani hidayeti, rızık ve nimeti veren Allah'tır ilkesi üzerinden Ehl-i şirkin batıl inançlarının belirtildiği bir argümantasyonla açığa çıkarılmıştır.

2.2. Ehl-i Hak, Ehl-i Kitâb Olmayandır

Ehl-i hak tasavvuru oluşturulurken farklı vahiy gelenekleri içinde tecrübe edilmiş Ehl-i kitâbın tavrı ve düşüncelerinden de faydalanılmıştır. Ehl-i kitâbtan kasıt tevhidi teslisle bozan Hristiyanlar ve Hak dindeki yasaları tahrif eden Yahudilerdir. Kur'an'da Yahudilerin kanunlara karşı aykırılıkları ile Hristiyanların tanrı tasavvurlarındaki tutarsızlıkları¹²⁹ bi-gayri'l-hak görülmüş ve açıkça eleştirilmiştir.¹³⁰ Kur'an'da, Ehl-i kitâb hak dinle ortak ilke ve esaslara davet edilse de¹³¹ içlerinden bazılarının müşriklerle birlikte İslam hakikatini inkâr ettikleri ve bu yüzden cehennem ateşini hak ettikleri belirtilmektedir.¹³² Kur'an'a göre onlar, inananların tekrar inkâra dönmelerini istemektedirler.¹³³ Kendilerinin hak üzerinde olduklarını kanıtlamak için Hz. İbrahim'in mirası üzerinde delilsizce çekişmektedirler.¹³⁴ Dinde de aşırıya gitmektedirler.¹³⁵ Bazen şeriatlarında bulunan apaçık bir hükme rağmen haksızca kanunlara isyan etmektedirler.¹³⁶ Yine Kur'an'a göre Ehl-i kitâbtan bir zümre insanları Allah yolundan alıkoymakta,¹³⁷ ayetleri açıkça inkâr etmektedir.¹³⁸ Kendi iddialarını temellendirmek için hak olanı batıl ile karıştırmaktadırlar.¹³⁹ Gökten kitap indirilmesini talep edecek şekilde Kur'an ayetleri ile istihzada bulunmaktadırlar.¹⁴⁰ Onlar kendilerine bir şey emanet edilemeyecek kadar kötüdür.¹⁴¹ Bununla birlikte Ehl-i kitâb zümresi bütünüyle kötülenmez. Örneğin onlardan bir taife Allah'a inanmış,¹⁴² Allah'ın ayetlerini hakkıyla okumuş¹⁴³ ve indirilen Kuran vahyine inanmayı tavsiye etmiştir.¹⁴⁴

Ehl-i kitâb, Tanrı'ya inanmakla birlikte İslam dininin hakikatini red eden Yahudi ve Hristiyanları kapsamaktadır. Onların yukarıda değinilen menfi niteliklerinin yanısıra teopolitik niyetleri de tenkit

¹²¹ el-Kehf 18/55

¹²² Yûnus, 10/92

¹²³ Yûsuf 12/21,40, 46, 68; en-Nahl, 16/38, er-Rum 30/6, Sebe' 34/28, 36;

¹²⁴ Yûsuf 12/38, el-Gafir, 40/61.

¹²⁵ er-Rad 13/1, el-Gafir 40/59,

¹²⁶ el-İsra 17/89

¹²⁷ el-Hac 22/3

¹²⁸ el-Hac 22/18

¹²⁹ F.E. Peters, *İbrahim'in Çocukları*, çev. Nurşan Üstüntaş (İstanbul: Neden Yayınları, 2010), 52.

¹³⁰ Al-i İmran, 03/18; et-Tevbe, 9/30.

¹³¹ Ali İmra, 03/64, 169.

¹³² el-Beyyine, 98/1, 6.

¹³³ el-Bakara 2/105, 109.

¹³⁴ Ali İmran, 03/65.

¹³⁵ el-Mâide, 05/77; en-Nisâ, 04/171.

¹³⁶ el-Mâide, 05/77.

¹³⁷ Al-i İmran, 03/99.

¹³⁸ Al-i İmran, 03/70, 98.

¹³⁹ Al-i İmran, 03/71.

¹⁴⁰ en-Nisa, 04/153.

¹⁴¹ Ali İmran, 03/75.

¹⁴² Ali İmran, 03/199.

¹⁴³ Ali İmran, 03/113.

¹⁴⁴ Ali İmran, 03/72.

edilmektedir. Bu nedenle Kur'ân'da kitap kelimesinin vurgusu Ehl-i kitâbın bu saldırgan tavrına karşı bir cevap olarak sıklıkla tekrarlanmaktadır.¹⁴⁵ Kur'ân kıssalarının esâtirü'l-evvelin şeklinde isimlendirilmesi ile ümmî kelimesi arasındaki ilişki bu tartışmanın belki de en dikkat çekici noktasıdır. Ümmî ile esatir kavramları eş zamanlı düşünüldüğünde suçlamalar, sözlü kültürün temel bir özelliğine yapılan bir gönderme gibidir.¹⁴⁶ Burada ümmîlik sadece insanî bir vasıf değil aynı zamanda sosyolojik bir karşılığı olan insan topluluklarına da delalet eder. Bu anlamda Ehli kitâbın mukabili Ehl-i ümmîdir.¹⁴⁷ Ehl-i kitâb ile mücadelede ümmîlik etrafında hem vahyin imkânı hem de yeni bir toplumsal dünya kurma girişimi olan İslam ümmetinin yani Ehl-i hakkın gelenek ve gelecek içindeki yeri ve değeri belirtilmektedir. Ehl-i kitâb yasa sahibi olma, kutsal kitabı bulunma anlamında henüz bir yasa olmama anlamında Arapların ilkel topluluklar halindeki kültürüne ait bir tanımlamadır. Râgıb el-İsfahânî'nin bildirdiğine göre ümmîlikten kasıt "kitapları olmayanlardır." Kitabı olmayan Araplar demek de Allah tarafından kendilerine bir yasa verilmeyen topluluk demektir. Nitekim Ehl-i kitâbın Araplarla alay ettikleri konusu ayetlerde geçmektedir.¹⁴⁸ Aynı şekilde Kur'ân'da Hz. Muhammed'in ümmîliğine dair vurgu da onun okur-yazar olmaması değil; Aramice, Süryanice gibi Kutsal kitap dillerini bilmediği, dolayısıyla Kur'ân'ın onun tarafından yazılmadığı, Allah'ın sözü olduğuna hariçten getirilen bir delildir.¹⁴⁹ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in ümmî olması Kur'ân vahyinin başka kutsal kitaplardan kopyalanmadığına;¹⁵⁰ Mekke toplumunun ümmî olması¹⁵¹ da daha önce bir medeniyet pratiği ortaya koymuş kitabî toplum geçmişine sahip olmadığına işaret etmektedir.¹⁵² Bu durumu onların beşâir denilen müjdelenmeleri gizlemelerinden anlamaktayız. Nitekim Kur'ân'da Ehl-i kitâbın gerçeği görüp bilmesine rağmen Allah'ın İncil ve Tevrat'taki ayetlerini,¹⁵³ Hz. Muhammed'in nübüvvetinin müjdelendiğini ifade eden hakikatleri¹⁵⁴ inkâr etmeleri,¹⁵⁵ hakkı batıl ile karıştırıp (telbîs, tahlît) ve bile bile gerçeği gizlemeleri (kitman), ayrıca manen kitaplarını tahrif etmeleri¹⁵⁶ tenkit edilmektedir.¹⁵⁷ Burada ise Ehl-i hak tasavvurunun dış sınırları, bigayri'l-hak tahsisi ile yani Tevrat ve İncil'de belirtilen yasalara aykırı bir şekilde davranan Ehl-i kitâbın batıl eylemleri üzerinden çizilmektedir.

2.3. Ehl-i Hak, Ehl-i Hevâ Olmayandır

"İllâ'l-hak" ile "Ene'l-hak" arasında Ehlü'l-hakk'ın anlamsal dönüşümü ve Ehl-i sünnetle özdeşleme süreci incelenmesi gereken bir diğer önemli konudur. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in vefatına kadar süren nüzûl dönemi diyebileceğimiz birinci dönemde, her ne kadar ayetlerde doğrudan *Ehlü'l-hak* kavramı geçmese de bir tasavvur olarak Ehl-i hak", Kur'an'da Ehl-i şirk ve Ehl-i kitâb zümresinin batıl inanç ve eylemlerinin tenkit edilmesi ile şekillenmiştir. Bu dönemde Allah "Ene'l-hak" seviyesinde yani bizzat olaylara müdahale etmiş ve insanların değer ve normlarda *İlla'l-Hak* diyerek iman etmeleri beklenmiştir. Bu dönemde Ehlü'l-hak olan zümre, Ehlü's-şirk ve Ehlü'l-kitâb karşısında İslam dinine girmiş tüm Müslümanlardır. Nitekim Kur'ân'a göre bizzat Allah, hakkı gerçekleştirmek ve batılı yok etmek için Müslümanlarla beraberdir.¹⁵⁸ Çok sonra, ikinci dönemde, İslam'ın yayılması ile birlikte, farklı dinî ve felsefî evrenlerle etkileşime giren Müslümanların ortaya koyduğu yeni ekoller ve mezhepler Müslüman toplumda

¹⁴⁵ el-Meryem, 19/34.

¹⁴⁶ el-Furkân, 25/5.

¹⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseslerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 14.

¹⁴⁸ Al-i imrân 03/77.

¹⁴⁹ "Sen şu Kur'an'dan önce hiçbir yasa/kitâb okumuyordun ve onu sağ elinle yazmıyordun. O takdirde batıl peşinde koşanlar, şüpheye düşerlerdi." el-Ankebût 29/48.

¹⁵⁰ eş-Şura, 52/62 : "İşte böylece sana da emrimizle Kur'an'ı vahyettik. Sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu kullarımızdan dilediğimizi kendisiyle doğru yola erdirdiğimiz bir nur kıldık. Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin."

¹⁵¹ Al-i İmran, 03/75, el-Cuma 110/2.

¹⁵² Hamdullah Arvas, *Kur'ân'da Nübüvvet Teolojisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 133-134.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilat*, 2/401-402.

¹⁵⁴ Fahreddîn Râzî, *Mefâtiḥ*, 8/255-257; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/371.

¹⁵⁵ Ali İmran 03/70 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ

¹⁵⁶ Fahreddîn Râzî, *Mefâtiḥ*, 8/257; Hamdullah Arvas, *Kur'ân'da Nübüvvet Teolojisi* (Ankara: İlahiyat, 2022),

¹⁵⁷ Ali İmran 03/71 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَتَّبِعُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْفُرُونَ بِالْحَقِّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

¹⁵⁸ el-Enfâl, 8/19.

yeni normlar oluşturmuşlardır. Bu dönemde kelamcılar hâricî din ve inançlarla mücadele ederken kendilerini Ehl-i hak şeklinde tarif etmişlerdir. Yine bu dönemde Müslüman toplum içinde yani dâhili işlerde selefin uygulamalarına başvurulduğu dönemdir ve Ehl-i hak yeni bir anlam boyutu kazanmıştır. Böylece yeni bir tahsis belirmiştir. Buna göre Ehli Kible olmasına rağmen inançları Ehl-i sünnet gibi olmayan Cebriyye, Kaderiyye, Rafizîler, Hariciler, Mu'attıla, Müşebbihe ve diğer Ehl-i Sünnet dışındaki mezhepler Ehl-i hevâ şeklinde isimlendirilmişlerdir.¹⁵⁹ Ehl-i hak, nüzûl döneminde *öteki* din ve inançlar üzerinden tanımlanırken Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam içi mücadelelerle şekillenmiştir. Süreç elbette Hilafet tartışmaları ile başlayıp büyük günah, iman-amel ilişkisi ve ilahi takdir problemi bağlamında derinlik kazanmıştır.

Kur'ân'da *Ehlü'l-hak* terkihi geçmemektedir. Fiten ve melahim bablarındaki hadislerle temkinli yaklaşmak gerekse de Hz. Muhammed'in de bir kere bu kavramı kullandığı rivayet edilmektedir.¹⁶⁰ İslam düşünce geleneğinde ise Hasan Basrî ve Ebû Hanife'nin bu ifadeyi ilk kullanan kişiler olduğu söylenebilir.¹⁶¹ Kâdî Abdülcebâr'da Ehlü'l-hak ifadesini ilk kullanan kişinin Hasan Basrî olduğunu teyit etmektedir.¹⁶² Referans metni ise doğrudan Hasan Basrî'nin Abdülmelik bin Mervân'a cevaben gönderdiği risaledir. Hasan Basrî selefin inancına atıf yaparken şu ifadeleri kullanmıştır. "Bizler Allah'ın emri ile hareket eden seleften öğrendiğimiz kadarı ile onlar Hz. Peygamberin sünneti ile amel etmişlerdir. Hak bir şekilde davranmış ve butlana sapmamışlardır. Allah'ın kendisini tavsif etmediği nitelikleri Allah'a atfetmemişlerdir."¹⁶³ Ebû Hanife'nin ise "Mürchie ismini hasımlar vermiştir, hak ve doğruyu söyleyenlerin bu isimle ifade edilmesinde hakkı dile getirenlerin günahı bulunmamaktadır" derken Ehlü'l-hak kavramını kullandığı iddia edilmiştir.¹⁶⁴ Öte yandan *Fıkhu'l-ekber*'de Ehl-i kader, Ehl-i sünnet, Ehl-i kebâir, Ehl-i Arz, Ehl-i semâ, Ehl-i cennet terkipleri yer almasına rağmen Ehl-i hak kavramı geçmemektedir. Verilen kavramlar incelendiğinde Ehl-i hak ya da klasik kullanımı ile Ehlü'l-hak kavramının, *Fıkhu'l-Ekber*'de en sık geçen terkipler olan Ehl-i sünnetle henüz özdeşleşmediği söylenebilir.¹⁶⁵ Yine bu dönemde Ehl-i şirk ve Ehl-i kitâb zümrelerinin yanına "Ehlü'l-bidat" veya Ehl-i hevâ zümresi eklenmiş, böylece her şey zıddıyla kâim ilkesinden hareketle Ehl-i hakın sınırlarını belirlemede Ehl-i hevâ'nın özelliklerinden faydalanılmıştır.

İkinci dönem boyunca Ehlü'l-haktan kast edilen zümre, Ehl-i sünnet ve daha mikro ölçekte seleftir. Bu iddiayı doğrulamak için, sondan başa doğru gitmek gerekirse, Eş'arî'nin *el-İbâne an usulî'd-diyâne* adlı eseri ilk bakılması gereken kitaplardandır.¹⁶⁶ Eş'arî'nin sadık talebelerinden biri olan Ebubekir Bakillânî, Ehlü'l-hakkın nihaî çerçevesini Ehl-i teciim, Ehl-i Mu'tezile ve Ehl-i Şia gibi toplulukların itikat anlayışlarını tarif ederken çizmektedir.¹⁶⁷ İbn Hazm ise Ehlü'l-hak kavramını; fiiller bahsini, nübüvvet konusunda kitapların tahrifini, Allah'ın kudretini, Meleklerin en faziletli olduğu sıralamayı anlatırken Ehlü'l-bid'a'nın karşısında konumlandırmıştır.¹⁶⁸ Gazzâlî de kusurlu itikadları tenkit etmiş, Ehl-i hak zümresini model almış ve tashihi bu zümrenin bilgi doğrusu üzerinden yapmıştır.¹⁶⁹

İbni Asâkir her yönden Eş'arî'nin görüşlerini tashih etme görevini sürdürürken Ehl-i hak terkihini özellikle kullanmaktadır. Burada İbn 'Asâkir, İmam Eş'arî'nin Kaderiyye, Cehmiyye gibi Ehli'l-bid'at denilen zümreler karşısında yer alan Ehlü'l hak zümresini yani Müslümanları Allah'ın yoluna yönlendirecek bir

¹⁵⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Tarifât*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 40.

¹⁶⁰ Ebû Dâvûd, "Fiten", 1; Salih Sabri Yavuz, "Ehl-i Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/512.

¹⁶¹ Hasan Basrî, "Risale fi'l-Kader," in *Resâilu'l-Adl ve 't-Tevhid*, çev. Muhammed Ammara (Kahire: Dârü'l-Hilal, 1971), 111-113.; Ebû Hanife, "Risale ila Osman el-Bettî", *Alim ve Mutaallim*, thk. Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevseri, Mektebetu'l-Ezher, tsz, 41.

¹⁶² Kâdî Abdülcabbâr, *el-Munye ve'l-emel*, thk. Usameddin Ali (İskenderiye: Marifetu Camia, 1985), 26.

¹⁶³ Hasan Basrî, "Risale fi'l-Kader," *Resâilu'l-Adl ve 't-Tevhid*, 111-3

¹⁶⁴ Ebû Hanife, "Risale ila Osman el-Bettî", *Alim ve Mutaallim*, 41.

¹⁶⁵ Ebû Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, (İstanbul: Mektebetu'l-Furkan, 1999),

¹⁶⁶ Ebû Mansur Abdülkahir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 238-242.

¹⁶⁷ Ebû Bekr Bakillânî, *Temhid el-Evail fi Telhisi'd- Delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Lübnan: Müessesetü'l-Kütüb, 1987), 24, 255, 258, 471, 504.

¹⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/90, 3/56, 5/15.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İtikâd*, 15, 46, 64, 67, 136; *Kavâidu'l-Akâid*, 71, 79, 167.

mezhep inşa ettiğini belirtmektedir.¹⁷⁰ Bu mezhebin ilkelerini de bir sistem içinde iki sayfa boyunca anlatan İbn 'Asâkir sonuç olarak bu anlatılanlara gönülden inananlar Ehlü'l haktır diyerek kavramın ikinci dönemdeki anlamını ve kapsamını sabitlemiştir.¹⁷¹ Bunun dışında kalan Mücessime, Kaderiyye gibi ekolleri de Ehlü'l bida' ve Ehlü'l-heva olarak konumlandırılmıştır.¹⁷² İbn Teymiyye ise sapkınlık halini Ehli'l Bid'a, hidayeti ise Ehl-i Sünnet şeklinde ifade etmiştir.¹⁷³ Ehlü'l-hak terkihi ile ilgili benzer açıklamalar Seyfuddin Âmidî'de bir mezhep ve yöntem adı olarak yer bulur. Âmidî bu anlamda mütekellim, muhakik gibi kavramlarla yeni kategoriler oluşturmaktadır. Örneğin *mütekellimun, muhakikun, mu'tekidun el- Ehlü'l-hak* ifadesini kullanır.¹⁷⁴

Eş'arî'nin ve daha sonra İbn 'Asâkir gibi imamların Ehlü'l-hak terkihini kullanması bu kavramsallaştırmanın Eş'arî öncesi bir dönemde oluştuğunu göstermektedir. Bu bağlamda Selefiyye'nin Ashabû'l-Hadis ekseninde kristalleştiği İbn Hanbel dönemi ilk akla gelebilecek semantik katmandır.¹⁷⁵ Ancak burada bile durmak mümkün değildir. Bu yerleştirmenin Hasan Basrî merkezinde ortaya çıktığı Hanbelilikle selefi kimliğinin inşa edildiği ve Eş'arî ile birlikte Ehli Sünnet ekolünün fikri çerçevesine isim olacak hale geldiğini belirtmek mümkündür. Bu dönemde hükmün sıdkını beyan edecek vakıa ise dış gerçeklikten ziyade levhi mahfuz seviyesinde değerlendirilmiştir. Geçtiği üzere Kur'ân'daki hak kavramının anlam biçimleri bu seviyedeki bir epistemolojiyi dikkate almak için yeterince referans sağlamaktadır. Bu nedenle felsefî anlamda Ehl-i hak kavramına "varlığın hakikatini savunanlar" anlamını yüklemek ya da batınî anlamda Ene'l-hak demek dinî-şer'î eksenin temel dayanağı olan literalizmin anlama geleneğini kıramamıştır. Müslüman beldelere dış müdahalelerin arttığı 18. yüzyıldan sonraki dönemde direnişçi ve korumacı bir refleks olarak Ehl-i hak, Ehl-i sünnet ve selef özdeşleşmesi daha belirgin hale gelmiştir.

Ehlü'l-hak yani hak ehlinden kast edilenin İslam'ın metafiziksel kabullerini savunanlar anlamı hep daha baskın olmuştur.¹⁷⁶ Hakikati içsel bir yolla kavrayan tasavvuf ya da bâtınî tevil gelenekleri bu tanıma ne kadar dâhil olabilir. Açıkçası Ehlü'l-hak kavramının dinî ve felsefî tutarlılığı Ene'l-hak kavramı ile sınıanmıştır.¹⁷⁷ Böylece Ehl-i hak kavramında yeni bir semantik katman açılmıştır. Süreci bu noktaya getiren tarih çok daha eskiye dayanmaktadır. İslam'ın içinde bir hak-batıl mücadelesi başladığında her mezhep kendisini hak olarak gösterme ihtiyacı hissetmiştir. Bu durumu İmam Mâtürîdî şöyle dile getirmiştir. "Farklı din ve mezheplerde insanların her şeyde ihtilaf etmelerine rağmen kendilerini hak muhaliflerini de *batıl* olarak nitelendirmeleri bakımından ittifak etmektedirler."¹⁷⁸ İbn Teymiyye'ye göre ihtilaf edenler kendilerini apaçık hakikat üzerinde görürken muhaliflerini de şirkle itham etmişlerdir.¹⁷⁹ Mâtürîdî'nin dediği üzere her fırka ya da mezhep kendi ekollerinin saygın temsilcilerine referanslarda bulunmaları bakımından müşterek bir taklid durumu içindedirler. Bu taklid durumunda ve haklılıklarını belirlemede temel ölçüleri ise nicelik bakımından az veya çokluk meselesidir. Ancak takip edilen âlimler kendi görüşlerini karşı konulmaz şekilde hak olduğunu ifade eden bir burhan sunuyorlarsa durum değişir.¹⁸⁰ Bu böyledir zira, Kâdî Abdülcebâr'a göre, bir görüşün sayıca az kişiler tarafından kabul edilmiş olması hususu o görüşün batıl olmasının alameti olamayacağı gibi sayıca çokluk da bir görüşün doğruluğunun emaresi değildir.¹⁸¹

¹⁷⁰ Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Tebyinu Kizbi'l-Müfteri fi ma NesEbû İla'l-İmam ebi'l-Hasan Eşari, Tebyinu kizbi'l müfteri fima nusibe ila'l imam Eş'arî*, (Beyrüt: Dârü'l-Kitâb, 1404), 123, 136.

¹⁷¹ İbn 'Asâkir, *Tebyin*, 306.

¹⁷² İbn 'Asâkir, *Tebyin*, 313, 314, 316.

¹⁷³ İbn Teymiyye, *Mecmu'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, (Medine, yy., 1995), 4/515.

¹⁷⁴ 'Amidî, *Gayetü'l-Merâm*, 52, 76, 77, 132, 144, 182, 224, 260.

¹⁷⁵ Ahmed bin Hanbel, *er-Ra'd ale'l Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selame Şahin, (Beyrüt: Daru's-Sebât, y.y.), 17.

¹⁷⁶ L.Gardet, "Hakikat" in *The Encyclopedia of Islam*, 3/75-76.

¹⁷⁷ *Ene'l-Hak şatahatına Hüve'l-Hak* ifadesindeki Hak ile Hüvenin özdeş kılınmasından kaynaklanan bir reaksiyon gösterilmiştir.

¹⁷⁸ Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, 66.

¹⁷⁹ İbn Teymiyye, *Risaletü'l-ülfe beyne'l-müslimin*, 8.

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, 66.

¹⁸¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 31.

Sonuç

İslam'ın inanç esaslarını, metafiziksel kabullerini, emir ve yasaklarını savunanlar manasındaki “Ehl-i Hak” kavramı mezhep ve fırkaların zaman, zemin ve zihniyet durumlarına göre yorumlanmıştır. Nitekim tarih boyunca mücadele halinde olan söz konusu gruplar kendi dinî anlayışlarını hak görürken kendinden olmayanların din anlayışlarını batıl addetmişlerdir. Ayrıca her grup kendi tezlerini gerekçelendirmek için kurucu kaynaklarda yer alan “Dinü'l-hak” veya “Fırkâ-i Nâciye” gibi dinî-teolojik kavramları kendi anlama geleneklerine göre yorumlamıştır. Bu durum ilmi düşünce bakımından ilim insanlarını dinamik tutsa da toplumsal açıdan Müslümanları arasındaki birliği parçalamış, uygarlık yarışında beklenen ilerlemenin gerçekleşmesini engellemiştir. Bu problemlere binaen tasarlanan çalışmamızda biz ve öteki karşıtlığı içinde süregelen sosyo-kültürel olgular ile teolojik terimler arasındaki ilişkinin mahiyeti Ehl-i hak kavramı özelinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Ehl-i hak kavramının anlaşılma biçimlerinin çok katmanlı semantik analizinden şu sonuçlar tespit edilmiştir:

1. Her ne kadar Kur'ân'da lafız olarak Ehlü'l-hak terkibi geçmese de, nüzul dönemi için, Kur'ân'da hak kavramının kullanıldığı anlamlar ve geçtiği bağlamlar üzerinden bir muhteva analizi yapılabilmektedir. Bu dönemde Ehl-i hak tasavvurunun Ehl-i şirk ve Ehl-i kitâbın batıl inanç ve eylemleri üzerinden oluşturulduğu tespit edilmiştir. Ehl-i hakın benimsemesi gereken inanç ahlaki oluşturulurken şirkin tutarsızlıkları üzerinden bir bilinç inşa edilmiştir. Yine Ehl-i hakın itaat ahlaki için de Ehl-i kitâbın, özellikle Yahudilerin yasa karşısındaki batıl eylemlerinden örnekler verilmek suretiyle bir bilinç oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde Ehl-i hakın kapsamında aranan asgari özellik iman etmektir. Genel akâid ilkeleri ise doğrudan Kur'ân ayetlerinden ve Hz. Muhammed'in sünnetinden alınmıştır.
2. Hz. Muhammed'in vefatı ile başlayıp felsefenin Müslümanların bilgi teorilerini etkilemeye başladığı onuncu yüzyıla kadar süren ikinci dönemde Ehl-i hak kavramı dışa dönük bir güç birliğinden ziyade Müslümanlar arasında ortaya çıkan farklı mezhep ve fikir akımlarını denetleyen bir otorite kavramıdır. Bu dönemde Ehl-i hakın karşıtı çoğunlukla Ehl-i bid'attır. Kur'ân ayetlerine ek olarak Hz. Muhammed'in sünneti ve âlimlerin içtihatları akâidlerde esas alınmıştır.
3. Üçüncü dönemde ise, çalışmanın problematik çerçevesinde belirtildiği üzere, Ehl-i hak kavramına varlığın hakikatini savunanlar şeklinde yeni bir anlamın eklendiği dönemdir. Bu dönemde Ehl-i hak kavramının karşıtı *sofastaiyya* ve *bâtinî* akımlar şeklinde işaret edilen Ehl-i hevâdır. Dolayısıyla felsefî düşüncenin etkisi ile İslam'ın hak ve hakikate dair metafiziksel kabullerini red eden ya da maksadından uzak bir şekilde tevil eden akımlara karşı varlığın hakikati tezi akide metinlerine eklenmiştir. Neseî akâidindeki “Kâle Ehlü'l-hak, hakaiku'l-esy'a-i sâbitetun ve 'ilmun bihâ mutahakkakun” deyişi bu dönemden sonra akâid literatürüne girmiştir.
4. Son olarak modernizm sonrasına denk gelebilecek dördüncü semantik dönemde Ehl-i hak tasavvuru, sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı anti-emperyal bir tavır olarak yeniden kurucu dönemdeki İslam ve İslam dışı karşıtlığına dayalı sosyo-politik anlamını kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Ehl-i sünnet yerine kullanılabilir Ehl-i hak kavramının son bin yıldır muhafaza edilen ancak son iki yüz yıldır sosyo-politik açıdan parçalanan İslam dünyasının bütünleşmesinin telkin edildiği bir tasavvur olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte farklı mezhep ve grupların Ehl-i hak tasavvurunu kendi inanç ve akâid geleneklerine göre yorumlamaya devam edecekleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç olarak, bütün bu tanımlar manzumesi göz önüne alındığında, günümüzde Ehl-i hak kavramının, İslam inanç esaslarını kabul edip Kur'ân ve Sünnete bağlılıklarını beyan etmiş tüm Müslümanları kapsayacak şekilde tanımlanmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

Beyanname

1. **Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
2. **Çıkar Çatışması:** “Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
3. **Etik Beyan:** “Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.

Kaynakça

- Abdulgâfî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-müfahres li'l-elfâzi'l- Kur'âni'l-Kerim*, thk. Mansûr Fehmi, Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364.
- 'Afîfî, Ebu'l Ala. *İbn Arâbî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
- 'Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfüddîn. *Gayetü'l-merâm fi 'ilmi'l-Kelâm*, thk. Muhammed Abdullatîf, Kahire: Meclisi'l-'Alâ, 1971.
- Arvas, Hamdullah. *Kur'ân'da Nübüvvet Teolojisi* Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Arvas, Hamdullah. “Kur'ân'da Hak Kelimesinin Anlam Biçimleri”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 11, Aralık 2020. 333-355.
- 'Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûk fi'l-luğa*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Kahire: Darü'l- 'İlm, 1980.
- Atay, Hüseyin vd. *Arapça- Türkçe Büyük Lügat*, Ankara: Hilal Matbaası, 1968.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *el-Fark beyne'l-firâk*, thk. Muhammed Abdulhamîd, Beyrût: Dârü'l-Âfâk, 1393.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd el-evâli fi telhisi'd- delâil*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrût: Müessesetü'l-Kütüb, 1987.
- Bardakoğlu, Ali. “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/139-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Basrî, Hasan. “Risale fi'l-Kader,” in *Resailü'l-Adl ve 't-Tevhid*, thk. Muhammed Ammara, Kahire: Dârü'l-Hilâl, 1971.
- Belhî, Ebû'l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi. *Tefsir -Mukatil b. Süleyman*, trc. Abdullah Muhammed Şuhat, Dârü'l-İhya-i't-Turas, Beyrût, 1423.
- Bilici, Faruk. “Louis Massignon” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 28/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitâbü't-Ta'rifât*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Çağrıncı, Mustafa. “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Demirci, Mehmet. “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/151. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ebû Hanife, *Âlim ve Mutaallim*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî, Kahire: Mektebetü'l-Ezher, ts.
- Ebû'l-Bekâ, Eyyub b. Mûsâ el-Hüseyînî, *Külliyât mu'cem fi mustalahât ve'l-furugu'l-lugaviyye*, thk. Adnan Devis - Muhammed Masri, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1433.
- Ebû'l-Feyd, Muhammed b. Muhammed Abdurrezâk, *Tacul ârus min cevâhîrî'l-kâmus*, Kahire: Dârü'l-Hidâye, 1995.
- Eraslan, Abdulvasıf. *Hadislerde Hak Kavramı*, Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lugga*, thk. Muhammed Avdi, Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 2001.
- Peters, F.E. *İbrahim'in Çocukları*, çev. Nursan Üstüntaş, İstanbul: Neden Yayınları, 2010.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-mille*, Beyrût: Dârü'l-Meşrik, 1968.
- Gardet, L., “Hakikat” in *The Encyclopedia of Islam*, 3/75-76. edt. B. Lewis, Netherlands: Brill, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-İktisâd fi'l-İ 'tikâd*, thk. Abdullah Muhammed Halilî, Beyrût: Dârül Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Kavâidu'l-akâid*, trc. Musa Muhammed Ali, 2nd Trc., Lübnan: Alemlü'l-Kütüb, 1985.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mişkâtü'l-envâr*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul: Bedir Yayınları, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. “İlcâmu'l- 'avâm an 'ilmi'l-Kelâm” *Mecmuatu Resaili İmam Gazzâlî*, thk. İbrahim Emin Muhammed, Kahire: el-Mektebüt't-Tevfikîyye, ts.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Hîrî, İsmail b. Ahmed. *Vücûhu'l-Kur'ân*, thk. Necef Arşî, Meşhed: Mektebetü'l-Fikr, 1332.
- İbn Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halil. *Kitâbü'l-ayn*. Thk. Mehdi Mahzûmî - İbrahîm Samraî. Beyrût: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- İbn Fûrek, Ebubekir Muhammed b. Hasen. *Mücerredî makâlât*, thk. Danial Gimare, Beyrût: Darü'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hanbel, Ahmed. *er-Ra'd Ale'l Cehmiyye ve'z-Zenadika*, thk. Sabri b. Selame Şahin, Beyrût: Dârü's-Sebat, 2008.
- İbn Manzûr. Cemaleddin. *Lisânu'l-Arâb*, Beyrût: Dârü's-Sadr, 1990.
- İbn Arâbî. *Fususü'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

- İbn Teymiyye. *Risaletü'l-ülfe beyne'l-Müslimîn*, thk. Abdulfettah Ebü Ğudde, Beyrût: Mektebetu Matbûâtî'l İslâmiyye 1999.
- İbn Arâbî. Muhyiddin. *Fusu'l-Hikem*. thk. Ebû'l-'Ala Afifi, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arâbîyye, 1999.
- İbn 'Asâkir. Ali b. el-Hasan. *Tebyinu kizbi'l-müfteri fi ma nesEbû ila'l-imam ebi'l-Hasan Eş 'arî*, Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-Arab, 1404.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fi'l-ehvâ ve'l-milel ve'n-nihâl*, Beyrût: Darü'l-Ma'rife, 1975.
- İsfehânî, Râġib. *Müfredât fi garibû'l-Kur'ân*, thk. Savfan Adnan Davedî, Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412.
- İsferâyinî, Ebul Muzaffer Tahir b. Muhammed. *et-Tabsir fid din ve temyizi firketi nâciye an firâkil hâlikin*, thk. Kemal Yusuf, 1. Lübnan: Alemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhül-usûli'l-hamse*, thk. Ahmed b. Hüseyin, Beyrût: Dâru'l-İhyâi't-Tûrâs, 2012.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Munye ve'l-Emel*, thk. Usameddin Ali, İskenderiye: Marifetu Cami'a, 1985.
- Massignon, Louis. *Hallâc'ı Mansur'un Çilesi: İslam'ın Mistik Şehidi*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Ardıç Yayınları, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Baslum, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, İskenderiyye: Dâru'l-Câmiatü'l-Mısriyye, 1970.
- Mezîdî, Ahmed Ferid. *Şürûh ve havâş'i- akâidu'n-Nesefiyye*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin b. Muhammed. *Metnu akâidi'n-Nesefi*, İstanbul: Mektebetu Hanefiyye, ts.
- Râzî, Fahreddîn b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Gayb: Tefsiru'l-Kebir*, Beyrût: Dâru'l-İhya-i't-Turas, 1420.
- Rahbar, Muhammad Daud. *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'ân*, Netherlands: E.J. Brill, 1960.
- Şâtibî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-İ'tisâm*, thk. Selim b. 'İd El-Hilâl, Suudi Arâbistan: Dar İbn Affân, 1992.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim. *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Taftazânî, Sa'duddin. *Şerhü'l-akâid*, Beyrût: Darü'l-Beyrût, 2008.
- Taftazânî, Sa'duddin. *A Commentary on the Creed of İslam: Creed of Najm al-Din al-Nasafi*, trns. Earl Edgar Elder, New York: Columbia University Press, 1950.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Akidetu't-Tahâvî*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1995.
- Tehânevî, Muhammed bin Ali el Faruki (v.1158) Tehanevi, *Mevsuatu Keşşaf İstilahatil Funun ve'l-Ulum*, ed. Refik Acem, çev. George Zeydan - Abdullah Halidi (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996).
- Bulut, Halil İbrahim. "Ümmet", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Topaloġlu, Ahmet. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 4. Baskı. İstanbul: Kubbealtı, 2011.
- Uludaġ, Süleyman. "Cüneydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/125. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Uludaġ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ehl-i Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf 'an hakâik'l-gavâmidî't-tenzil*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-Arâbî, 1407.